

DOSTONCHILIK VA ALPOMISH DOSTONING O'QUVCHILAR MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYASIGA TA'SIRI

Dotsent Ibragimova Fazilat, Sulaymonova Tanzila

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalqining asriy an'alarini aks ettirgan va o'zbek xalq og'zaki ijodi boyligi "Alpomish" dostoni qahramonlarining o'ziga xos fazilatlarini, bola tarbiyasidagi o'zga xos jihatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, doston, baxshi, "Alpomish" dostoni, baxshichilik, ma'naviyat, axloq, tarbiya, mardlik, do'stlik, ahdga vafo, jo'mardlik.

Bugungi globallashtirilgan, axborot oqimi tezlashgan va yana ularning salbiy ta'sirlari kuchayib borayotgan bir davrda kelajak egalari hisoblanadigan yosh avlod vakillarini har jihatdan yetuk, har bir sohada yurt, jamiyat rivoji uchun jahondagi o'z tengdoshlari bilan bellasha oladigan, ajdodlariga munosib avlod qilib, o'z xalqining asriy an'alarini davom ettiradigan yoshlar sifatida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Aytish mumkinki, tarbiya masalasi o'z navbatida ma'naviyat, ma'rifat kabi tushunchalarni o'z zaminida aks ettiradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2020 –yil Oliy majlisga Murojaatnomasida "Eng katta boylik –bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros –bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik –bu bilimsizlikdir" degan sharqona g'oyani ilgari surdilar. Darhaqiqat, zakiylik, bilimdonlik, axloqlilik o'zbek xalqining tomir-tomirlariga singib ketgan.

Qarangki, yoshlar tarbiyasi masalasi butun bir insoniyat tarixida eng ustuvor masala sifatida e'tirof etiladi, hattoki, bu qadim tariximiz sahifalarida ham o'z aksini topgan. O'zbek xalqining yagona bir xalq bo'lib, bir millat sifatida nom chiqarishida u bilan hamnafas bo'lib, xalq vakillarining o'zga xalqlardan ajralib turuvchi jihatlari ochib berishga xizmat qiluvchi xalq og'zaki ijodi deb atalmish ajoyib va bebaho bir merosi bor, bu manba orqali xalq vakillari o'zining asriy orzularini kelajak avlod vakillariga yozuv paydo bo'lmasidan ilgari bayon qilib, uzoq tarixga muhrlagan holda bugungi kunda ham boyitib, sayqallab bormoqda. Zero, Birinchi Prezidentimiz haqli ravishda ta'kidlaganlaridek, "Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho

asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan-kam topiladi" [1]. Xalq og'zaki ijodiyoti milliy qadriyatlarimizning eng yashovchan, qadimiy, ardoqli va hamisha yangilanib, har bir avlod badiiy tafakkurining sarchashmasidan quvvat olib sayqallanib boradi. Og'zaki ijodning qadimiy namunalari, yozma manbalarda, xususan, mamlakatimizda yaratilgan ulkan yodgorlik - "Avesto"da, shuningdek, tarixchi va adiblarning asarlarida, qoyatoshlar suratlarida (Sarmishsoy, Zarautsoy rasmlari kabi), arxeologiya va arxitektura yodgorliklarida, mehnat qurollari va uy-ro'zg'or buyumlarida o'ziga xos tarzda saqlanib qolgan. O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi yurtdoshlarimizning turmush tarzi, yashash sharoitlari va ijtimoiy mehnat darajasiga mos ravishda shakllanib, otadan o'g'ilga, ustozdan shogirdga, ajdoddan avlodga o'tib, doimiy ravishda sayqallanib, mukammallashib, tobora an'anaviylashib boravergan va nihoyat, kasbiylik (professionallik) kasb etgan hamda jonli ijro orqali bizgacha yetib kelgan.

O'zbek folklorining eng yirik janrlaridan biri dostonlardir. "Doston" so'zi qissa, hikoya, sarguzasht, ta'rif va maqtov ma'nolarini va qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma'nolarini anglatadi. Doston so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha ta'rif berilgan "Doston - qissa, hikoya. Xalq qahramonlari haqida nazm va nasrda aytilgan epik asar, og'izdan-og'izga o'tib yurgan ma'lum mashhur sarguzasht hikoyalar, gap-so'zlar ta'rif-tavsiflar" [2]

M.Saidovning ta'kidlashicha, doston murakkab san'at asari bo'lib, uning doston bo'lishi uchun adabiy matn, musiqa bo'lishi, kuylovchi hofizlik san'atini puxta egallaganva soz cherta bilishi zarur. [3]

Adabiy atama sifatida u xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi yirik hajmli epik asarlarni anglatadi. Biroq yozma va og'zaki adabiyotdagi dostonlar o'zining turli jihatlari bilan bir-biridan keskin farq qiladi. Birinchisi, asrlar davomida xalq og'zaki ijodida baxshilar tomonidan og'zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Malikai Ayyor», «Ravshan»; «Kuntug'mish», «Rustamxon» kabilar og'zaki dostonlar namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z», Navoiyning «Hayrat-ul abror», «Farhod va Shirin», «Layli vaMajnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo'lib, ularni og'zakidan ajratish lozim bo'ladi.

Folklorshunos olim Muhammadnodir Saidovning ta'kidlashicha, doston murakkab san'at asari bo'lib, uning doston bo'lishi uchun quyidagilar bo'lishi zarur: a) Ma'lum adabiy matn,

b) Matnga mos musiqa,

c) Kuylovchi xushovoz xonanda bo'lishi,

d) Kuylovchi musiqa asboblaridan birini - sozni chala olishni bilishi.[3]

Bu ta'riflarning biri ikkinchisini to'ldiradi. Shuning uchun ham dostonlar sinkretik - omuxta janr hisoblanadi.

Yoshlarni mardlik, halollik, jasurlik ruhida tarbiyalashda, ma'nan pok va barkamol qilib voyaga yetkazishda xalq og'zaki ijodining noyob durdonasi bo'lmish "Alpomish" dostoni bizga vatanparvarlik fazilatlaridan saboq beradi. Odil va haqgo'y bo'lishga, o'z yurtini, oilasi, qo'rg'onini qo'riqlashga, do'sti, or-nomusini, ota-bobolarimizning muqaddas mozorlarini har qanday tajovuzlardan saqlashga, ma'naviy-axloqiy pok bo'lishga o'rgatadi. "Alpomish" dostoni ijodiy tafakkurimiz, ma'naviy boyligimizning yorqin namunasi bo'lib, tarixiy ildizlarimizning qanchalik chuqur ekani, xalqimiz qanday muhitda shakllanib, rivojlangani, qiyinchiliklarni qanday yengib chiqqanini yorqin tasvirlab beradi. Biz Alpomish timsolida ma'naviy barkamol, axloqan pok, vijdonli o'zbek o'g'lonlarining qiyofasini ko'ramiz.

Dostonda har bir qahramon o'zlarining go'zal xislarlari bilan bugungi kun yoshlariga namuna bo'la oladi. So'zimizning isboti sifatida Alpomishning otasi Boybo'ri o'g'lining zakot haqidagi gapini eshitganidan so'ng o'z jigarini, ya'ni Boysarini baxilga chiqib qolmasligi uchun shuncha davlati bo'lsa ham zakot sifatida dostonda aytilganidek, atigi bitta "chichqoq uloq" so'ragani, o'zbek ayoli Qaldig'ochning tili bilan bir alp yigit Alpomishni harakatga keltira olishi juda ajoyib tasvirlangan. Bu haqida adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldoshev "Alpomish talqinlari" asarida shunday deydi: "Qaldirg'ochning so'zlari uning yosh bo'lishiga qaramay teran aqli, puxtaligi, "qaynab-pishganligi" notabiiy yoxud tasodifuy emas. Umuman, turning hayotida ayolning aqli hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'zbek ayolining kuch-qudrati bilagi, belida emas, balki boshi ko'zi-yu tilida. O'zbek ayoli – ojizligi bilan qudratli. U erkak bilan talashub-tortishmaganligi, haqi uchun olishmaganligi tufayli qanoatli ekanligi, erkakka qarshi bormasligi bilan deyarli hamisha etovida tutadi". [4] Qaldirg'ochning akasiga aytgan:

*Aytgan so'zning poyomini bilsang-chi,
Ko'z kuyugi, ey narmoda, o'lsangchi.
Kecha-kunduz Haqqa fig'on etmagan,
Qilichiga qirmizi qon qotmagan,
O'z moliga o'zin vaji o'tmagan.
...Qultoyning do'qidan qaytib kelasan,
...Sen ham odamman deb qanday yurasan?..*

Yuqoridagi gaplari o'zbek or-nomus, mardlik, tantilik kabi asl o'zbekka xos jihatlar nafaqat yigitlarga, balki, o'zbek qizlariga ham xos ekanligini yana bir bor isbotlaydi va bugungi kun ayol-u qizlariga ham iffat-hayo bilan birgalikda o'zining va o'zgalarning or-nomusini ko'tarib yurganlarini eslatib, sergaklikka, ogohlikka chorlaydi. Qolaversa, Qaldirg'ochning Alpomishni kuzatayotgan manzarasi ham

asarda ajoyib tasvirlangan bo'lib, bu voqelikda o'z og'asiga nisbatan yuksak hurmat aks ettirilgan, safarga hozirlik ko'rayotgan jigarining otini egarlab, unga ma'naviy ko'mak berish maqsadida erkalab shunday xitob qiladi:

...G'arib qulga Egam bo'lgay mehribon.

...Sog' borib salomat kelgin Alpinjon.

...El ko'chirib Olatovdan oshirdim,

Borgin, emikdoshim, Haqqa topshirdim.

Bir qarashda Alpomishning ot ololmay Qultoydan kaltak yeganining oriyati, g'ururi kuchli bo'lgani uchun singlisi Qaldirg'ochga bildirmaslikka harakat qilib yerga yonboshlab olgan manzarasi kishini noto'g'ri xayolga boshlashi mumkin. Ayni hodisada chuqur ma'no mujassam –Alpomish o'z tarbiyasi bilan asl o'zbeklarga xos bo'lgan ish tutdi, negaki Qultoy qul bo'lsa-da uning bobosi. Zero, o'zbeklarda qullarga o'zga xalqlar kabi muomala qilinmagan. Chunki biz o'zbeklarning udumi “Kattaga hurmat-u, kichikka izzat” ko'rsatish bo'lgani uchun Alpomish Qultoyni qul deb bilmay, uning hurmatini joyiga qo'ydi. Xuddi shunday chizgilarni o'zbek romanchiligi asoschisi Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” asaridagi Otabekning o'z quli Hasanaliga qilgan muomalasida ham ko'rishimiz mumkin. Og'zaki ijod namunalari va yozma adabiyotimiz durdonalarida o'zbek xalqiga xos odob-axloq qoidalari mushtarakdir.

Doston bosh qahramonlaridan biri, o'zbek qizlariga iffat- u odobda namuna bo'la oladigan obraz Barchinoy o'ziga xos xarakteri va tarbiyasi bilan o'quvchilar qalbida mustahkam joy oladi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Dostonni o'qir ekanmiz turli xil qiyin vaziyatlarda Barchinoyning teran aqli, mulohazali fikri bilan barcha davr yoshlariga o'rnak bo'la olishiga amin bo'lamiz. Jumladan, uning Alpomish kelganini yetkazgan Qorajonga “Alpomish kelsa, kepti-da. Alpomish kepti deb, men Alpomishning etagidan ushlab ketaberayinmi?” deb javob bergani va to'rt shartni bajarganga tegishini aytishi zamirida o'zbek xalqiga xos bo'lgan va'dasiga vafo qilish, mardlik holatlarini kuzatsak, otasini qalmoq elida tashlab ketayotganda o'zbek qizlarining otasiga nisbatan mehrini uning tilidan aytilgan quyidagi jumlar orqali bilishimiz mumkin.

Otam deb qilarman bul zamon faryod

Buzilsin, yiqilsin ul charhi noshod

Dunyoning g'amidan bo'lmadi ozod

Qalmoqlardan qutulmadi salomat,

Otama bo'ldi vahmi qiyomat.

Dostonda biz yana haqiqiy do'st siymosini Qorajon misolida ko'rishimiz mumkin. Ularning bir-biriga bo'lgan ishonchi, sadoqati va mehri bugungi kun yoshlari uchun ham o'rnak bo'larli darajada ahamiyatga ega.

Dostonda aka-uka, qarindosh-urug', jigarchilik masalalari shunday bir ajoyib shaklda tasvirlanganki, bu manzaralarni Boybo'ring Boysariga, Qaldirg'ochning Alpomishga va yana qalmoqlarning Qorajonga qilgan muomalasida ko'rishimiz mumkin. Boshqa dinni qabul qilgan Qorajonni aka-ukalari jazolashni istayotgan, lekin bunga vijdonlari yo'l qo'ymayotgan holati manzarasini baxshining yuqori ohangda aytgan quyidagi so'zlari orqali bilib olishingiz mumkin.

*Yig'ilib qalmoqlar zo'rlik qiladi,
O'ldirmoqqa ko'zi qiymay turadi.*

Dostonni o'qir ekanmiz Surxayl kampirning ruhiy holati, o'y-iztiroblari g'oyat puxta darajda tasvirlanganiga amin bo'lamiz. U ham ona va farzandlari kamolini ko'rishni jon dili bilan xohlaydi, ammo bu yo'lda Toychixonni ham yo'ldan ozdirish darajasigacha boradi. Barchaga ma'lumki, hech bir ona farzandiga daxl qilgan kimsani tan olmaydi bu esa, albatta, farzandiga bo'lgan cheksiz muhabbatidan darak. Shuning uchun ham bugun o'zbek qizi, millatimizning asl davomchilarining tarbiyachisi sifatida qachonki, o'z farzandini tog'ri yo'lga boshlab, to'g'ri yo'l ko'rsata olsagina, avvalo, o'z vijdoni oldida, keyin el-ulus oldida yorug' yuz bilan farzandini ko'rsatib, bu mening farzandim deb, faxrlana olishini anglab yetmog'i lozim.

Bundan tashqari, dostonda salbiy obrazlar ham berilganki, ular orqali o'quvchilar "Odobni odobsizdan o'rgan" deganlaridek, nima qilish kerag-u nima qilish kerakmasligi to'g'risida kerakli xulosa chiqarib oladi. Jumladan: Ko'kaldoshning ukasi Qorajonga qarata:

*Menga dushman bo'lgan odam o'ladi,
Xotini mni qaytib o'zbek oladi.*

deb aytishi, qolaversa, bironing qizi bo'lgan va hali hech kimga xotin bo'lmagan Barchinoyga nisbatan nohaqlik edi.

Dostonda nafaqat insonlarning aql-zakovati, qolaversa, hayvonlarning ham egasiga mehri va o'ziga xos qaysarliklari ham ajoyib tasvirlanganki, bu dostonda Boychibor va Ko'kdo'nan misolida aks ettirilgan. Boychibor yolg'on poyga bilan chin poyganing farqiga boradi. Shu bois, yolg'on uchun jon koyitib o'tirmaydi. Zero, dostonda aytilganidek, "O'yinda o'zgan chinda o'zadi".

"Millatning va xalqning ma'naviy kamolotiga, ma'rifatiga umumdavlat siyosati sifatida qarash lozim" deb bilgan Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas" kuch asarida "Albatta, farzandga mehr qo'yish, ularning qornini to'q ustini but qilish o'z yo'li bilan, lekin bolalarimizni yoshlik chog'idan boshlab milliy tarbiya, odob-axloq, yuksak ma'naviyat asosida voyaga yetkazish biz uchun doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Bu masalaga e'tibor bermaslik nafaqat ayrim ota-onalar, balki butun jamiyat uchun juda qimmatga tushishini ham ko'pgina hayotiy misollarda ko'rishimiz mumkin" [1] degan bo'lsa,

bugungi kunda davlatimiz Rahbari Shavkat Mirziyoyev bu ishlarning mantiqiy davomchisi sifatida maydonga chiqib xalqimiz farzandlarini boy ma'naviyatli, teran axloqli, o'zi va o'zgalar taqdiriga befarq bo'lmagan avlodni tarbiyalashdek sharaflil va mas'uliyatli ishga bel bog'lagan.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, o'zbek xalq og'zaki ijodining salmoqli qismini egallagan dostonlar va ushbu dostonlarning gultoji hisoblangan "Alpomish" dostonining har bir qahramoni u xoh ijobiy xoh salbiy qahramon bo'lsin, ular asl o'zbek yoshlarining tarbiyasiga ta'sir qilib, o'zida xalqimizning asriy an'alarini saqlab, kelajak avlod vakillariga yetkazishda dasturul amal vazifasini bajarishda yetakchilikni boy bermay kelmoqda va bu vazifani bajarishda davom etaveradi. Zero dostonning bosh qahramoni Alpomish haqida Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov "Xalqimizning yengilmas bahodiri – Alpomish timsolida bi Vatanimizni yomon ko'zlardan, balo, qazolardan asrashga qodir, kerak bo'lsa, bu yo'lda jonini ham fido qilishga tayyor bo'lgan azamat o'g'lonlarimiz - bugungi alpomishlarning ma'naviy qiyofasini ko'ramiz. Ishonamanki, har bir avlod mana shu qahramonlik dostonini asrab-avaylab kelgusi avlodlarga yetkazadi. Bu qahramonlik eposini kuylab, uni qalbiga, shuuriga jo qilgan millatni esa hech qanday kuch yenga olmaydi" – deganda tamomila haqli edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat. 2008. -30-31-betlar.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006,
3. Saidov M. O'zbek xalq dostonchiligida badiiy mahorat. T.: Fan, 1969, 21-b
4. Yo'ldoshev. Q. "Alpomish talqinlari" T.: Ma'naviyat, 2002. 167 b.
5. Islom Karimovning "Alpomish" dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. "Xalq so'zi" gazetasi, 1999-yil, 9-noyabr

Elektron ta'lim resurslari:

<http://www.Lex.uz>.

<http://www.ziyonet.uz>.

<http://www.natlib.uz>. – A.Navoiy nomli milliy kutubxona veb sayti.